

A GLOBALIZÁCIÓ REGIONÁLIS VETÜLETEI (A területi kutatások újabb szférái)

(Regional Aspects of Globalisation [New Spheres of Spatial Researches])

BARTKE ISTVÁN

Napjaink egyik legkedveltebb publicisztikai témája a globalizáció, vagyis az a fogalom, amellyel a társadalmi folyamatok világméretű egységesülési tendenciáját jelölik. A globalizáció a különböző írásokban gyakran eltérő tartalommal jelenik meg, így a hozzá fűzött értékelések, következtetések is változatosak. A téma jellemzően két szélsőséges megközelítésének vagyunk tanúi, amikor egy oldalról a gazdasági, más oldalról a kulturális globalizációt, illetve azok következményeit elemzik.

A kérdés ilyen felvetése, a globalizáció részfolyamatainak feltárása és szembeállítás az elméleti szakirodalomban nem új jelenség. Már az 1970-es években figyelem fordult a nagyvállalatok globális szférát érintő tevékenységére és területfejlesztő hatására. Elsőként a gazdasági globalizáció tendenciáját írták le, mint olyan folyamatot, amely összhangban van a neoklasszikus közgazdaságtan tételeivel (főként a termelés és tényezőinek növekvő mobilitásával, valamint a piaci „irányítás” mindenhatóságával), illetve a multinacionális vállalatok fejlesztési gyakorlatával. Megállapították, hogy a regionális fejlesztésekben fontos szerephez jutnak a sok telephellyel rendelkező nagyvállalatok, amelyek jelentős teret áthidaló képességgel rendelkeznek. Alkalmasak arra, hogy fejlesztési impulzusokat vigyenek át, pl. a hátrányos helyzetű, de olcsó munkaerővel rendelkező térségekre az innovációk és a tőke áramoltatása révén, átugorva térségi (közigazgatási stb.) szervezeteket (*Lasuen* 1973).

A világméretű munkamegosztás elmélyülésével, a specializált tömegtermelés arányának növekedésével és a szükségletkielégítés homogenizálásával (tehát a termelés és részben a fogyasztás globalizálódásával) párhuzamosan azonban továbbra is fennmaradnak azok a kisebb méretű térbeli keretek, amelyekben belül fontos szerep jut a nem piaci tevékenységek számára is. Ezek közé tartoznak a családok, a nagyobb közösségekben belül végzett szolgáltatások és a kultúra, amelyek az életminőség tényezői, és a valahová tartozás, a kulturális folyamatosság érzetét keltik (*Scitovsky* 1976). A korabeli irodalom egymással szembeállítja a globális és a lokális teret, hangsúlyozva a szerzőknek az utóbbi iránti szimpátiáját. Megfogalmazza azt a követelményt, hogy a lokális tér a regionális gazdaságtan újabb, illetve külön dimenziója legyen (*Stöhr–Tödling* 1977).

A globális és a lokális tér jelzett szembeállítása később módosul. Abból a szemléletről kiindulva, hogy a lokális térhez tartozó tevékenységek, mint a nem anyagi szolgáltatások, a kultúra stb. is egyre inkább piaci irányításúvá válnak, a helyi szféra

összeszűkülését, lassú megszűnését tételezik; a globalizáció a kultúrában is megjelenik, erősödik. E folyamat sajátos megnyilvánulásaként egyes (agresszív) kultúrák terjeszkedésével szemben más kultúrák ellenállnak, közöttük harc bontakozik ki. F. Fukuyama (1994) hipotézise szerint a történelem véget ért; a politikai és gazdasági liberalizmus feltételezett teljes győzelme szélesre tárja a kapukat a globalizáció előtt. Vele szemben S. Huntington (1998) a civilizációk „helyhez kötöttségéből”, fundamentális jellegéből, összebékíthetetlenségéből indul ki, és tézise szerint a jövő világméretű (fegyveres stb.) konfliktusai a szemben álló civilizációk érintkezési vonalain keletkeznek.

Mindezek alapján a problémakör súlya a kulturális (civilizációs) szférára tevődik át és számos további kérdést vet fel. Igazolja-e a tapasztalat a civilizációk antagonizmusáról szóló nézetet; lehetséges-e a kultúrák „békés egymás mellett élése”, netán közelelhetnek-e egymáshoz? Hogyan hatnak a modern hírközlési technikák az esetleges kulturális globalizációra? Az egyes, főként a „nagy” kultúrkörök érintkezésénél létrejöhetnek-e átmeneti kultúrák? Poszler György (1999) álláspontja szerint „szükség volna egy fejlettebb regionális öntudatra, éppenséggel az Európai Unióhoz való integrálódásunk végett...”. Továbbá: a (kulturális) globalizáció hogyan hat a nemzeti kultúrákra stb.?

A leírt és a további kérdésekre adható különféle válaszok két csoportba vonhatók össze: egy oldalról a kulturális közeledést (globalizálódást) alapjaiban tagadók, más oldalról az azt (valamilyen fokon) igenlők körébe. Példaként említhető, hogy a híres író, S. Rushdie¹, aki személyében tapasztalta a kultúrák közötti eltérések egyes kedvezőtlen következményeit, a kultúrák találkozásának, keveredésének szükségességét vallja. II. János Pál pápa kezdeményezései – pl. a római és az ortodox keresztény egyházak közötti párbeszéd megindítására –, feltételezik a kultúrák közötti közeledés lehetőségét is. Mindezekkel együtt megválaszolatlan az a kérdés, hogy a kulturális globalizációnak vannak-e határai, és ha igen, azok hol húzódnak. A problémakörnek az általános elméleti összefüggéseken túl rendkívül sok gyakorlati, gazdasági, társadalmi, politikai életre kiterjedő vonatkozása (elágazása) is van, ezért mértékadó válaszok elmélyült kutatásoktól várhatók.

A továbbiakban a tanulmány néhány hipotézist vázol fel, abból a célból, hogy kiindulást adjon olyan regionális kutatási témák kiválasztásához, amelyeket korábban nem vagy alig műveltek. Mivel új, eddig szokatlan szférákba tekint be, egyes megállapításai mögött nincsenek kutatásokkal megalapozott ismeretek; azokat a vizsgálatok kiterjesztése alapján lehet igazolni vagy éppen elvetni.

A kutatás háttér-modellje

A feltett és hasonló kérdések megválaszolásához mindenekelőtt szükség van egy olyan háttér-modellre, amely tartalmazza a társadalmi lét meghatározó tényezőit (feltételeit, összetevőit) és a közöttük lehetséges kapcsolatokat. Az emberi (társadalmi) lét elsődleges tényezője (feltétele) a természeti környezet (a föld felszíne és mélye a természeti folyamatokkal és erőforrásokkal). A fejlett társadalom a termé-

szeti környezetben való elhelyezkedését, illetve a vele való kapcsolatát a művi környezet (infrastruktúra) létesítésével könnyíti meg. Egyes térelméleti megközelítéseket alkalmazva három tér (természeti, művi és társadalmi tér) illeszkedik egymásba, hatja át egymást. Más közelítésben a három, képletesen egymás fölött elhelyezkedő tényező területi kiterjedése más és más; a művi környezet a természeti térnek csak egy (kisebb) részét veszi igénybe, a társadalom térbeli elhelyezkedése közvetlenül a művi környezettel mutat kölcsönhatást. Ezért rendkívüli figyelem fordul arra, hogy a természeti tér mely pontjához a művi és a társadalmi elemek milyen csoportja kötődik. Az így létrejövő vertikális viszony a gazdaság működésének és fejlődésének alapfeltétele; meghatározó jelentőségű az adott pontokon települt népesség életminősége szempontjából. A regionális elemzések feladata egy oldalról a térben eltérő fejlődési potenciálok és életfeltételek feltárása. Ismételten megfogalmazódott a természeti, művi és társadalmi elemek térségenként eltérő kapcsolatának mint egyensúlyi viszonyoknak a felfogása. (Bartke 1972, 1976, 1981; Enyedi 1972, 1996; Zoltán 1979). Ezzel kibővült az egyensúlyi növekedés fogalma, amelyben korábban (és gyakran ma is) az elmaradott területeknek az átlagosnál gyorsabb, tehát felzárkózást hordozó növekedését értették, illetve érték.

A gazdaság modellünkben nemcsak mint a természeti, a művi és a társadalmi elemeknek térségenként eltérő kombinációja jelenik meg, hanem sajátos társadalmi cselekvésként (mint termelés, forgalom, fogyasztás, beruházás), illetve mennyiségileg és minőségileg mérhető folyamatként is. Ezért a gazdaságot – kiemelve a társadalomból – térbelileg változó, természeti, művi, társadalmi tényezők vertikális kapcsolataként megtestesült tényezőnek tekintjük. (Ez a negyedik szint.)

Az eddig tárgyalt négy szint valóságos anyagi tartalommal rendelkezik, részben fizikai kategóriákkal is jellemezhető. A gazdaság, főként pedig a társadalom esetében azonban ez nem elégséges; a társadalom sok irányú viszonyai, szellemi tartalma mennyiségi mutatókkal lényegileg nem definiálhatók. Ugyanakkor a társadalomnak részben vagy teljesen immateriális összetevői között is vannak olyanok, amelyek a társadalmi lét lényeges befolyásolói, ezért kiemelésük (5., 6. és 7. szintként) indokolt.

Az életmód, mint 5. szint köztes helyet foglal el az anyagi és a tisztán szellemi tényezők között. Kapcsolata a gazdasággal egyértelmű és kétirányú; egyrészt a gazdasági teljesítményektől függően is alakul, másrészt a szerzett jövedelmek felhasználási módján (pl. a megtakarítási rátán) keresztül közvetve befolyásolhatja a gazdasági fejlődést. Az életmód más oldalról függ attól, hogy az adott társadalmi csoport vagy egyén milyen értékeket tekint magáénak. Ez annak szellemi tartalma, amelyet a 6. szintről vesz át.

Az értékrend (6. szint) és az eszmék (7. szint) tisztán szellemi tényezőcsoportok. Kiemelésüket indokolja az a rendkívül erős hatás a társadalmi létre, ami a meggyőződésen, illetve a „jó” megválasztásán keresztül nyilvánul meg.

A felvázolt hétszintű modell részben tehát anyagi és nem anyagi lépcsőkből, részben vegyes tartalmú szintből épül fel. Magában foglalja a társadalmat és a társadalmi létre ható fontos tényezőket.

A modell felépítése a következőképpen formalizálható:

<i>A szintek</i>	
<i>száma</i>	<i>megnevezése</i>
7.	Eszmék
6.	Értékrend
5.	Életmód
4.	Gazdaság (termelés, fogyasztás stb.)
3.	Társadalom (népesség, társ. viszonyok)
2.	Művi környezet
1.	Természeti környezet

A modell a területi egységek (régiók) szerkezeti sémájaként is felfogható (Bartke 1997). Ebben a közelítésben az egyes régiók közötti horizontális kapcsolat a régiókon belüli vertikális szintek régiókat átívelő folytatódásában is kifejeződik; eközben a szintek, mint a társadalmi létet reprezentáló és meghatározó tényezők tartalmukban minőségileg megváltozhatnak. (Természetesen a tényezők változása régiókon belül is bekövetkezhet, részint a területi egység nagyságától, lehatárolási módjától függően. Feltételezzük azonban a régiókon belüli viszonyok [struktúra] bizonyos homogenitását, így a továbbiakban ezzel nem foglalkozunk.) A tényezők lehetséges horizontális változásából adódik az egyik megválaszolandó alapkérdés, hogy az egyes szintek által reprezentált tényezők milyen kiterjedésig maradnak változatlanok (mondjuk a kiindulásnak tekintett régió viszonyaihoz képest), illetve adott ponttól (sávtól) kezdve milyen típusú, tartalmú minőségi változás következik be. A modell által felvethető másik alapkérdés a tényezők (szintek) közötti vertikális kapcsolatok változása, jellege a földrajzi tér egy-egy pontján vagy szűkebb kiterjedésű részén. A későbbiekben mindkét kérdésre részletesebben kitérünk.

Még mindig a modellnél maradva, joggal vethető fel, hogy miért éppen az említett tényezőket emeltük ki a társadalmi lét sajátos feltételeinek reprezentálására? Nem kíván külön magyarázatot az anyagi szféra, hiszen a természeti és művi környezet a társadalom létének és területi elhelyezkedésének mással nem helyettesíthető, ugyanakkor elégséges tényezője; a társadalom a modellben a maga teljességében jelenik meg a demográfiai elemekkel, az emberek közötti kapcsolatokkal és a tudati viszonyokkal együtt. Vita tárgyát képezheti, hogy a gazdaságot a társadalom e megközelítésben magában foglalja-e, vagy pedig külön, viszonylag független szintként kezelendő. Könnyen belátható, hogy külön tényezőként való szerepeltetése – a társadalmi létre gyakorolt rendkívüli hatásai miatt – célszerű.

Nehezebb a nem vagy nem csupán anyagi tényezők kiemelése. A legfelső szinttel kezdve, a társadalom tudati viszonyai közül az eszmék önálló és jelentős hatása a társadalmi létre aligha tagadható. Az alatta levő szint („értékrend”) az ismeretek és tapasztalások megszűrt szférája a társadalmi hasznosság, továbbá a „jó” vagy a „rossz” szempontjából, amely egyben elkötelezettséget is kifejez, és cselekvési irányt is kijelöl. Végül az életmódban, mint az anyagi és a szellemi szférákat össze-

kötő tényezőkben az elfogadott értékek által kijelölt cselekvési irány (életvitel) szintetizálódik a gazdasági adottságokkal.

Általános tartalmi sajátosságként kell kiemelni, hogy az adott szint nemcsak a megjelölt elvi hatótényezőket, hanem az azokat gyakorlatilag megtestesítő, illetve formálásuknak keretet adó intézményeket is magában foglalja. Így pl. a 7. szinthez tartoznak a vallási, ideológiai, tudományos intézmények; a 6.-hoz (értékrend) a jogi, politikai intézményrendszer, a 4.-hez (gazdaság) a gazdaságirányítás intézményei stb.

A felsorolt tényezők mellett (esetleg helyett) mások is kiemelhetők lennének. Kérdés azonban, hogy indokolt-e bonyolítani a modellt, illetve az milyen, külön nem említett tényezőket tartalmaz potenciálisan. Vegyük pl. a területenként változó gazdasági fejlettséget. Nyilvánvaló, hogy az kifejezhető a gazdasági teljesítmények és a népességszám (mint a társadalmi szint része) viszonyaként. A politikai preferenciák lényegileg az értékrendhez sorolhatók stb. Ugyanakkor a modell a kutatási tapasztalatok tükrében szükség szerint korrigálható.

Vertikális kapcsolatok

A modell felépítése több irányú és változó tartalmú kapcsolatok lehetőségét sugallja az egyes szintek között. Mivel a hét tényezőcsoport bizonyos értelemben egymásra épül, a szomszédos szintek közötti viszonyok – amelyekről korábban már volt szó – egymást feltételező fokozatosság szerint, az anyagi szférától a szellemi felé haladnak. Egyrészt feltárják a társadalmi létre ható tényezők logikai rendjét, másrészt jelzik a kapcsolatok irányát. A modell központjában a társadalom helyezkedik el, a reá ható anyagi tényezők alulról felfelé, a szellemiek pedig felülről lefelé irányulnak rá. A kapcsolati irányok természetesen fordítva, vagyis a társadalomból lefelé és felfelé kisugározva is érvényesek.

A szintek közötti viszonyok nem korlátozódnak a szomszédos szintekre, hanem részben több tényezőcsoportot is áthatnak, részben pedig közbenső szinteket ugranak át. Ha pl. az értékrend magában foglalja a természeti (emberi) környezet védelmét, és kiépülnek az ennek megfelelő intézmények is, akkor ez hat az életmódra (korlátozóan vagy ösztönzően), a gazdaságra (a gazdálkodás módjára) stb. Az egyes tényezőcsoportok közötti vertikális kapcsolatok a gyakorlatban szinte áttekinthetetlenül bőségesek és tartalmilag változatosak. A társadalmi lét minőségének változása a meghatározó tényezők kombinációjának típusaiból és azok fejlődéséből kiindulva történelmileg és regionálisan is tanulmányozható. Ilyen módszert alkalmazó kutatások új összefüggések feltárását ígérik. A következőkben az elmondottak illusztrálására néhány példát tekintünk át.

Anyagi szféra

F. Braudel nagyszabású kultúrtörténeti munkájában (1985) egy helyen utal a kukoricatermelés és egyes közép- és dél-amerikai civilizációk fejlődésének kapcsolataira. F. Marquez Miranda nyomán leírja, hogy az Andok öntözött teraszain és a mexikói felföldek tavainak partján a kukoricát kiugróan magas termelékenységgel

termesztették; évente mindössze ötven napot igényelt a növény megművelése, illetve a társadalom e termény iránti szükségletének kielégítése. Tekintettel az egyéb mezőgazdasági teendőkre is, összességében a parasztság rendkívül sok szabadidővel rendelkezett. Ezt a teokratikus államok uralkodói arra használták fel, hogy a lakossággal hatalmas piramisokat és más gigantikus létesítményeket építtessenek. Ebben az összefüggésben tehát a természeti környezet (termőföld), a társadalom (paraszti munkaerő) és az értékrend (állami intézmények) olyan – adott időszakra jellemző – sajátos kombinációja érhető tetten, amely meghatározó volt a művi környezet alakulása szempontjából. A társadalmi életre ható egyes tényezők hasonló kombinációja, hasonló következményekkel jellemezte az ókori Egyiptomot is. (A kapcsolatok részletes kifejtésétől itt eltekintünk, pl. olyanokétól is, mint a mezőgazdasági termelékenység hatása a társadalom rétegződésére stb.)

Egy másik eset a természeti és a művi környezet, illetve a gazdaság (jövedelem), valamint az értékrend (szokások) viszonyát példázza. Az építőanyagok alkalmazása általában a helyi adottságoktól (beszerzési lehetőségek), a vagyoni helyzettől (fizetőképes kereslet) és a szokásoktól, továbbá a műszaki ismeretektől függ. Néhány évszázaddal ezelőtt az építőanyagok három fő típusát használták; az épített környezetben tükröződött a helyben rendelkezésre álló természeti erőforrások szerkezete, a lakosság jövedelmi szintje és értékrendje. A követ, mint első osztályú, de drága építőanyagot középületek céljára, illetve a vagyonosok alkalmazták. A fa erdős területeken hozzáférhető, olcsó, mobilis, de tűzveszélyes volt. Az égetett téglá, a vályog felhasználása ama területeket jellemezte, amelyek nem rendelkeztek kövel vagy fával. Egyes helyeken az égetett téglát kövel és fával kombinálták. Az építmények (főként a lakó- és középületek) formája, szerkezete megjeleníti a hagyományokat. Ez tapasztalható új építmények megvalósításakor és az elpusztultak újjáépítésekor is. A XVI. században egy spanyolországi, arab építészeti jegyeket mutató település leégése után „... újjáépültek a gazdagok házai; az építővállalatok olyan kőműveseket vettek igénybe, akik a régi muszlim céhek hagyományainak folytatói voltak” (Braudel 1985, 270).

Harmadik példaként álljon itt – az előzőekkel összefüggést mutató – városodás, mint sajátos művi formában megjelenő társadalmi alakulat (viszony). Kiemeljük a gazdaságról a művi környezetre visszaható kapcsolatot, nevezetesen azt, hogy a művi környezet fejlesztési lehetőségét a termelékenység alapozza meg. A történelmi ókorban a mezőgazdasági munka termelékenysége (mint gazdasági-társadalmi tényező), pontosabban az előzőnek viszonylag magas foka – amikor és ahol a parasztság élelmiszer felesleget tudott előállítani más társadalmi csoportok számára is, akkor és ott – megteremtette a városfejlődés feltételrendszerét. A mezőgazdaság termelékenysége természetesen nemcsak a természeti adottságoktól függött, hanem a munkaszervezéstől is, a termelési szerkezet helyes megválasztásától, a munka megfelelő ütemezésétől, az öntözőrendszerek kiépítésétől stb. E kapcsolattípusnak jellemző példái az ókori folyóvölgyi kultúrák, amelyekben a munkaszervezés kerekeit a központosított hatalmi szervezet (mint politikai intézményi feltétel, értékrendi tényező) adta.

Érdemes visszatérni a termelékenység és a városfejlődés kapcsolatára. A XVIII. században, a korabeli agrotechnika szintjén, a rizs termelékenysége a búzáéhoz képest négyszeres volt. Önmagában ez a körülmény jelentősen eltérő népességkoncentrációkat tett lehetővé. Kínában illetve Európában, különböző urbanizációs mintákat hozott létre, tartalmilag eltérő város–vidék kapcsolatokkal. A városodás sajátos típusai aszerint is megkülönböztethetők, hogy azok a termelés eltérő helyi adottságaihoz kötődnek-e (mint az előbbi példán láttuk), vagy pedig a kereskedelem a gazdasági alaptényező. Így tehát a városodási modellek visszatükrözik, hogy a gazdaság zárt térségeken belül, elsősorban a helyi adottságok alapján fejlődik-e, vagy pedig térségek közötti kapcsolatok közvetítése révén. Ez utóbbi fejlődési irány tipikus térségeként a mediterráneumot szokták említeni (*Braudel* 1985). A gazdasági, társadalmi és művi környezeti kapcsolatok azonban itt más politikai intézményekkel (demokrácia) ötvöződtek. A kereskedelem aligha folytatható az egyéni tevékenységek szoros ellenőrzése mellett, megfelelő személyi szabadság hiányában.

Szellemi szféra

Mindhárom példában szerepet kap az értékrend, úgy is mint szokások és politikai preferenciák, ami az adott tényezőcsoport jelentőségét, valamint térségi kiterjedését hangsúlyozza. A politikai intézmények és preferenciák állami keretekben alakulnak ki és működnek, e térségi kiterjedésben változatlanok. Más a helyzet az értékrend sajátos elemével, a szokásokkal, a hagyományokkal, amelyek az államhatárokon belül is (részint az ország nagyságától függően) változhatnak. Jól mutatják ezt az etnikailag tarka társadalmak, különösen, ha egyes népcsoportok területileg is elkülönülnek. A különbségek természetesen az életmódban és a gazdasághoz fűződő viszonyban is kifejeződhetnek.

A szellemi szférába tartozik még a modell legfelső szintje, amely az eszméket és a hozzájuk tartozó intézményeket képviseli. Ebből a tényezőcsoportból az eszméket emeljük ki (közéjük sorolhatók a vallások, a „polgári” ideológiák, mint pl. a liberális, a konzervatív, a kommunista stb. eszmék). Az emberi észben léteznek, részben vagy egészben tökéletes világképet körvonalaznak. Általános fogalomhasználat szerint az emberi társadalom minden intézménye bizonyos eszméknek a tükröződése. Az eszmék (7. szint) és az értékrend (6. szint) között ezért is szoros a kölcsönhatás.

Az eszmék körében meg kell különböztetnünk a történelmileg korán kialakult, az értékeket és az emberi magatartásokat mélyen (fundamentálisan) befolyásoló vallási nézeteket a később, a társadalmi–gazdasági fejlettség viszonylag magasabb fokán megfogalmazott laikus, „polgári” nézetrendszerektől, amelyek gyakran a politikai preferenciákkal, mint értékrendi elemekkel vannak kapcsolatban. Vizsgálni kell ez utóbbiak viszonyát a vallási eszmerendszerekkel és a lehetséges kombinációkat is. Az általános ismeretek arra utalnak, hogy az eszmék említett két (vallási és polgári) típusa a keresztény eszmerendszer, mint átfogó kategória körében jól definiálható.

A laikus ideológiák közül indokolt kiemelni a liberalizmust, mint a polgári fejlődés eszmerendszerét és mint olyant is, amely hatott (illetve visszahatott) a vallási

nézetekre. A protestantizmus, mint vallási megújulási mozgalom bizonyos polgári világnézeti elemeket is magáévá tett, és ilyen minőségében progresszív társadalmi magatartásformák (mint életmódbeli sajátosságok) kialakulásához is hozzájárult. Ugyanakkor a kereszténységen belül a fundamentális hagyományokhoz ragaszkodó ortodoxia eszméi más módon kapcsolódnak a társadalomfejlődés fő vonulataira jellemző „civil” ideológiákhoz.

Kérdés, hogy a többi nagy világvallás vonzáskörében létrejöttek-e azokkal kölcsönhatást mutató „laikus” ideológiák. Külön és különös eszmerendszerként kell említeni a marxizmust, sajátos értékrenddel, magatartásszabályokkal, amely történelmi távlatot tekintve fiatal képződmény. Szakított mindenféle hagyományos vallási nézettel; spekulatív módon fogalmazott meg részben a keresztény és a liberális eszmék által sugalltakkal ellentétes magatartásszabályokat. Ez utóbbiak nem állták ki a gyakorlat próbáját; a történelem ítéletet mondott a marxista preferenciák alapján folytatott politikák fölött. A marxista eszmekört Európában az egykori Szovjetunió fogadta be. Feltehetően kedvező alapot jelentett ehhez, hogy az ortodox kereszténység egy sor bizánci hagyományt (értéket) átmentett az orosz társadalomba.

A kereszténységre visszatérve, az eszmerendszer és értékrend történelmi fejlődésének néhány momentumát emeljük ki. Eszmei kiindulópont lehet, hogy az egyén világi léte, a lét keletkezése és elmúlása között, egyszeri, megismételhetetlen esemény (*Glasenapp* 1981). Az egyén sorsát ez időszak alatti cselekedetei határozzák meg a végítélet után. Az őskeresztények a földi életet a túlvilágra való felkészülés eszközének tekintették. E felfogás folytatása volt a középkori kereszténység aszkézise (elvonultság az élettől, a munkától) is. Kezdetben a szegény társadalmi rétegek hatalommal való szembenállást is kifejező ideológiája a kereszténység. 301-től elismert, majd államvallás lesz a Római Birodalomban; a súlypont Kelet felé tolódásával, a birodalom kettéválásával a keleti részen erősödnek a görög és más hatások a kereszténységre. Az V. századig kiépül az egyházi szervezet, a vallás hivatalos képviselőinek figyelme az evilági lét felé fordul; az egyház részt kér a hatalomból. A társadalmi életre gyakorolt hatása intézményessé válik.

A keresztény vallás másik lehetséges fő sajátosságaként az embercentrikusságát emeljük ki. Ezt bizonyító felfogás, hogy Isten a világot az ember számára teremtette; az ember a teremtés koronája (*Glasenapp* 1981). Ez részben magyarázhatja az egyháznak a világi szféra felé való fordulását, amelynek a történelem folyamán különböző fokozatai figyelhetők meg. A keresztény egyház világi értékeket fedez fel. Augustinus az eleve elrendelés (predestináció) tana mellett hangsúlyozta az ember szabad akaratának tételét; a „*De civitate Dei*” c. munkájában a történelem folyamatát mint Istennek az ember által való szüntelen keresését, megtalálását vagy elutasítását látta (*Kiss* 1930). E filozófiához tehát azon értékek tartoznak, amelyek előmozdítják az ember számára Isten megtalálását, végső soron Isten országának diadalát. Az 1054. évi keleti egyházszakadás hátterében valószínűleg nemcsak az egyház világi kapcsolatokon alapuló belső érdekütközése (a Pápai Állam kialakulása, a nyugati császári méltóság felújítása stb.) áll, hanem pl. a „*filioque*” vitában kifejeződő dogmatikai ellentét is. Feltételezhető tehát, hogy a római kereszténység

eszmerendszere és a fokozatosan kibontakozó polgári (demokratikus) értékek, más oldalról az ortodox teológiai felfogás és a bizánci értékrend között kimutatható az összefüggés az eltérő életmódbeli, társadalomfejlődési konzekvenciákkal. E pontnál is hangsúlyozni kell a szellemi és az anyagi szféra kölcsönhatását, a létfeltételek lehetséges befolyását a nem anyagi tényezőkre.

A kereszténység eszmerendszerének fejlődését tekintve ugyancsak meghatározó esemény a reformáció. A kálvini hitújítás újrafogalmazta az augustinusi predestinációt, azt az üdvözülés-tan sarkkövévé téve. Ennek értékrendi és életmódbeli hatását M. Weber (1982) mély elemzése mutatja ki a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme közötti viszony taglalása alapján. A gazdaság és a társadalom fejlődésére a protestantizmus serkentőleg hatott. A következmények jelenleg is megmutatkoznak ama társadalmi csoportok, országok gazdasági eredményeiben (fejlettségében), amelyek a protestáns eszmerendszert befogadták.

A kereszténységen belül tehát három fő eszmeáramlatot és ezeknek megfelelő magatartásformát különböztethetünk meg: először a liberális jegyeket is mutató protestáns (keresztyén) eszmekört a hozzá tartozó munkaetikával, szigorú életfelfogással, másodszor az oldottabb, derűs életvitellel párosuló római keresztény (katolikus) eszméket, végül az ortodox ideológiával kölcsönhatásban kialakult bizantinizmust a társadalom hangsúlyozottan hierarchikus viszonyaival.

E vázlatos gondolatmenet is érzékelteti, hogy egy-egy nagy eszmekörön belül többféle áramlat és más (jelen esetben „laikus”) eszmékkel eltérő kapcsolat lehetséges. A szellemi szféra vertikális viszonyainak és ezek változékonyságának vázolására a kereszténységből indultunk ki, esetenként utalva az eszme, az értékrend, az életmód valamint a gazdaság közötti kölcsönhatásokra. Ezzel a regionális struktúrák tanulmányozására ígéretes kutatási szférát körvonalaztunk. Ismereteink még korlátozottabbak – főként az itt tárgyalt típusú kapcsolatokat illetően – a többi nagy eszmekör esetében, ahol még több a fehér folt. Kérdés lehet például, hogy az iszlám ideológia mennyiben ötvözhető polgári („laikus”) eszmékkel; az e körben erős vallási fundamentalizmus nem azt mutatja-e, hogy a vallási nézetek a kereszténységnél közvetlenebb módon hatnak az értékekre és az életmódra (hogy a kapcsolatok egy lehetséges irányát emeljük ki)?

Ennél általánosabb módon felvetődő kérdés: lehetséges-e, és ha igen, milyen korlátok mellett, az egész emberi társadalmat érintő olyan álláspontok, cselekvési programok, magatartási szabályok kialakítása, amelyek a tartalmukban változatos értékrendek mindegyikével harmonizálnak. Példaként említhető az „emberi jogok” különböző dokumentumokban (mint az ENSZ Közgyűlése által 1949-ben elfogadott „Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata”) kinyilvánított köre, amely az európai eredetű kultúra (a keresztény stb. eszmerendszer) értékeiből építkezik, ugyanakkor egyben ajánlás az egész földi társadalom (minden ország) számára. Természetszerűleg konfliktusok keletkeznek, ha azokat külső politikai ráhatással, a Világszervezetre hivatkozva érvényesíteni akarják más értékeket valló (pl. iszlám) országokban. Ugyancsak erős konfliktusforrássá válhat adott történelmi-társadalmi fejlődés eredményeit hordozó ideológiák, értékek erőszakos átvitele más társadalmakra

(pl. a szovjet befolyási övezet kiterjesztése a II. világháború után): az ilyen döntések nélkülözik a politikai kultúrát. (Ezekről a kérdésekről később bővebben lesz szó.)

Horizontális kiterjedés

A szerkezeti tényezők elemei – horizontális kiterjedésben – tereket hoznak létre. Modellünk alapján négyféle anyagi teret különböztetünk meg (úm. természeti, művi, társadalmi, gazdasági tér), amelyek háromféle „szellemi tartalmú” térrel egészülnek ki. Ez utóbbiakat az azonos életmódot folytató, ugyanazon értékrendet, illetve eszméket követő emberek generálják. Ezek a terek valóságos elemekből felépülő valóságos terek, tehát nem kétdimenziósak; a horizontális kiterjedést, mint absztrakciót azért hangsúlyoztuk, mert a vertikális viszonyt (mint egy dimenziót) korábban már fenntartottuk a különböző terek közötti kapcsolatok jelölésére. Ténylegesen a hétféle tér egymást áthatja, a különböző területi egységek (régiók) társadalmi–gazdasági tartalmát, szerkezeti összetételét a meghatározott minőségű térelemek egymáshoz viszonyított aránya határozza meg. Mint eszmei határesetet definiálva tehát, két régió akkor azonos egymással (nagyságban, tartalomban, struktúrában), ha azokat azonos mennyiségű illetve minőségű térelemek azonos arányban építik fel. Ilyen azonosság azonban a valóságban nincs.

Az előzőekből kiindulva két kérdés, illetve kutatási feladatsoport fogalmazható meg. Az egyik az, hogy az eltérő tartalmú térelemek végtelen sok, lehetséges kombinációja közül milyen típusok tekinthetők jellemzőeknek, tartósaknak; ezek milyen régiókat hoznak létre, milyen térségi (horizontális) kiterjedésben jelennek meg. A másik: melyek az eltérő kombinációs típusok meghatározó tényezői, vannak-e olyan típusú térelemek, amelyekhez (a kölcsönös egymásra hatást feltételezve) a többi az általánosnál nagyobb affinitással igazodik, vagy fordítva, amelyek a többiektől viszonylag függetlenek. E kérdéskörök megválaszolásához első lépés a tényezők (terek) „horizontális” kiterjedésének feltárása, majd a tartós kombinációs típusok kiválasztása és térbeli elterjedésük körvonalazása következik.

Modellünk legszó (1.) tényezőjét, a természeti környezetet, horizontális kiterjedésében rendkívül változatos és részben ismétlődő elemcsoportok alkotják. Vizsgálati szféránkat (vagyis a regionális kutatásokat) tekintve a természeti térnek a művi és a társadalmi térrel lefedett (kombinált) részei érdemelnek elsősorban figyelmet. Ez a meghatározott és változó horizontális kiterjedéssel rendelkező kombináció ugyanis a társadalmi lét anyagi feltételét jelentő gazdasági tevékenység térségi szféráját körvonalazza; fontosságát modellünkben a gazdaság kiemelásával jelöljük. A gazdaság és ezen belül elsősorban az anyagi termelés mint természeti, művi, társadalmi elemek egymásra hatása révén megvalósuló és a jelzett tényezők által földrajzi pontonként meghatározott (tartalmú, minőségű) folyamat technikáját tekintve térben rendkívül változékony, amelynek következményei – többek között – az érintett társadalmak életszínvonalán is tükröződnek. A gazdaság ágazati sajátosságaiiban gyökerező technikai különbözőség a piaci irányítás szabályozó tevékenységének rendelődik alá. A világméretű területi munkamegosztás kifejlődése azt

jelenti, hogy minden földrajzi pontban megvalósuló termelés – az adott ágazatra (ágazatcsoportra) jellemző technikai minimumkövetelmények (és társadalmi feltételek) teljesítése esetén – bekapcsolódhat a világméretű termelési folyamatba. Ez a gazdasági globalizáció anyagi alapja. A gazdaság szintjén tehát közömbössé válik a termelési technika jelzett térbeli sokfélesége, amennyiben az adott földrajzi pontok be tudnak kapcsolódni a területi munkamegosztásba. Nyilvánvaló, hogy erre adott időpontban, a technikai korszerűtlenség és a visszahúzó társadalmi viszonyok miatt a Föld jelentős térségei képtelenek. Mindebből következően az anyagi termelés – azokon a területeken, amelyek bekapcsolódtak a világméretű munkamegosztásba – horizontálisan nincs megosztva, vagyis nem régióképző tényező. Ez azt is jelenti, hogy a jelzett szférában a legfontosabb létfenntartási cikkek iránti szükségletek kielégítési feltételeiben bizonyos közelítés következhet be. Ugyanakkor az anyagi termelés meghatározott körében és a társadalmi szolgáltatásokban a helyi kötöttségek (részben a termelési feltételekhez, részben a szükségletekhez) a korszerű technika bázisán is fennmaradhatnak.

A gazdaság tehát – amennyiben az egységes, világméretű folyamattá válik – a társadalmi létfeltételek megteremtése oldaláról részben érzéketlenné tesz a természeti és a művi környezet, illetve a társadalom regionális különbségeivel szemben. Kérdés, hogy ez a hatás átsugárzik-e a szellemi tartalmú tényezőkre, és ha igen, milyen mértékben. A gazdasági színvonal (fejlettség) áthatása az életmódra kézenfekvőnek tetszik; ez azonban egyirányú, modellünk szerint „alulról jövő” hatás. Az életmódban az értékrend felőli befolyás azonban differenciáló tényezőként fogható fel; így figyelmünket most az eszmékre és az értékrendre fordítjuk. Az eszmék közül a vallási nézeteket említjük, mint az értékrendre legerősebben ható tényezőket. A vallások tudat- és értékformáló szerepe történelmileg változó; az európai kultúrában a felvilágosodás óta bizonyos térvessztésük figyelhető meg, értékformáló szerepük azonban folyamatos, részben egyes értékhordozó elemeiknek a polgári ideológiákba való beszívargásával. A hagyományos „európai vallásoknak” ugyanakkor az eszmék áramlása előtti akadályok gyengülésével, elhárulásával erősödő versenytársai támadnak egyes keleti vallásokban, illetve a legújabb nyugati – vallási formát öltő – eszmei irányzatokban. Kérdés, hogy nagyobb távlatban megjelennek-e az említett eszmei „beszívargások” értékmódosító hatásai, ejthetnek-e érzékeny sebeket a hagyományos zsidó–keresztény értékrend tömbjén. Ha igen, ennek hatásai az életmódra, a gazdaságra, általában a társadalmi–műszaki haladásra beláthatatlanok lennének. Nézetünk szerint ilyen „veszély” rövidebb időn belül nem fenyeget, feltételezve a hagyományos „európai” vallási irányzatok ellenálló- és megújuló képességét, értékformáló erejének tartósságát. Erre bizonyíték, hogy a „forradalmi marxista értékek” Európában még a hatalmi nyomásnak kitett területeken sem tudtak meggyökerezni.

Az ún. „világvallások” elterjedési területei, hatásszférái jól körvonalazhatók. Erőgyűjtésük, megújításuk bizonyos jeleként értékelhető a „visszatérés a kezdetekhez”, a fundamentalizmus. Ennek főként az iszlám körében tapasztalható megnyilvánulásai kapnak publicitást; valószínű azonban létezésük más eszmekörökben is. Kérdés

és kutatási feladat az eszmék és értékrend viszonya; nevezetesen, hogy ez utóbbi az adott vallás teljes hatássférájában (horizontális kiterjedésében) közel azonos, csak lényegtelen módon változik-e, vagy más oldalról, azonos illetve hasonló értékek tartozhatnak-e különböző eszmerendszerekhez, vallásokhoz. Egyes szerzők Japán II. világháború utáni gazdasági fellendülését részben a nyugati és a hagyományos japán értékek ötvöződésére és együttes hatására vezetik vissza (Oishi 1985). Külön és sajátos figyelmet érdemlő kérdés Kína jelenlegi helyzetében a kommunista és a piacgazdasági, illetve a konfucianus eszmei elemek ötvöződése.

Az emberiség kultúrkörei – első közelítésben és az eszmék, illetve az értékek kapcsolatából kiindulva – a nagy világvallások elterjedési területeihez kapcsolódnak. Ilyen alapon keresztény, iszlám, hindu, buddhista és kínai univerzalista szellemi kultúráról beszélhetünk; figyelmen kívül hagyva egyrészt e nagy kultúrkörök egyáltalán nem mellékes belső tagozódását, másrészt a témánk szempontjából nem jelentős kisebb vallásokat (köztük a számtalan törzsi stb. vallást). Ezek a szellemi kultúrák a történelmi fejlődés folyamán, eltekintve lényegtelen kölcsönhatásoktól, egymástól függetlenek maradtak, megtartották önállóságukat. A gazdaság és részben az életmód által képviselt anyagi kultúra esetében ettől eltérő a helyzet. A termelés, az anyagi szolgáltatás technikái nem rendelkeznek specifikus értéktartalommal (általános gazdasági érték fűződik hozzájuk: a hatékony munkavégzés), széles körű elterjedésüket tehát a szellemi kultúrák „zártága” nem akadályozza. Nehezebb probléma, hogy megfelelőek-e a társadalmi viszonyok a korszerű termelési módszerek befogadására? Az anyagi kultúrát tekintve a korszerű gazdaság és a világméretű munkamegosztás révén leomlóban vannak az elválasztó falak. Ugyanakkor a kultúrák közötti közeledés az életmódban kevésbé problémamentes, mert igaz ugyan, hogy egy részről a gazdasági fejlődés, a jövedelemszint általános emelkedése azonos impulzusokat hordoz, más részről azonban erős az életmód függése az értékrendtől, emellett más tényezők befolyása is jelentős lehet (pl. a természeti környezeté), és differenciáló hatásuk sem elhanyagolható. Az önálló eszmerendszerek (szellemi kultúrák) között eddig lényegi közeledés nem tapasztalható, és a közeli jövőben sem várható. Vizsgálandó feladat, hogy vannak-e esetleg ilyen folyamatra utaló jelek?

A szellemi és az anyagi kultúra kapcsolata

Az életmód a két rész-kultúra találkozási sávjában helyezkedik el. Közvetlenül az értékrendet és a gazdaságot kapcsolja össze, ezek és más tényezők elemeinek sajátos minőséget alkotó vegyülete. A különböző kultúrák találkozásakor az életmódok hasonulása vagy ütközése a közvetlenül tapasztalható kritikus probléma. Erre számtalan történelmi példa utal. A jelentősebbek nyomán bizonyos tapasztalatok leszűrhetők, kérdés azonban, ismerjük-e minden esetben a keletkező konfliktusok megoldásának módját?

Talán kiemelhető példa a fekete, a fehér és az indián népesség és szellemi kultúra együttélése az amerikai kontinensen. A dél-amerikai államokban a különböző kultú-

rájú embercsoportok biológiai keveredése feltételezhetően az elkülönülés ellen hatott; egyfajta összeolvadás következett be. Ez azonban nem úgy valósult meg, hogy az eredeti összetevők mindegyike, az európai, afrikai, indián szellemi kultúrák elemei egyenlő arányban találhatók meg a jelen uralkodó kultúrájában, hanem úgy, hogy az európai (keresztény) értékrendhez, életmódhoz igazodtak a többi összetevők. Erősítette ezt az életmód gazdasági irányú befolyásoltsága is, nevezetesen az, hogy az idegen hódítók ebbe a térségbe Európából érkeztek, és saját értékekre alapozott gazdálkodási rendjüket honosították meg, anakronisztikus társadalmi viszonyok (rabszolgatartás) mellett és annak különleges előnyeit kihasználva. Itt tehát egyfajta asszimilációról beszélhetünk, nem tagadva, hogy az összeolvadásba be nem kapcsolódott kisebb társadalmi csoportok megtarthatták és gyakorolhatták eredeti szellemi kultúrájukat.

Az amerikai kontinens északi felében, az Egyesült Államokban bizonyos hasonlóságok ellenére a fejlődés jelentős eltéréseket mutat. A magas fokú gazdasági fejlettség – egy irányból – azonos impulzusokat közvetít a fehérek és a feketék életmódjának egyaránt. Azok a társadalmi (főként fekete) csoportok azonban, amelyek nem részesülnek az anyagi kultúra áldásaiból, feltételezhetően erősebben kötődnek őseik szellemi hagyományaihoz. Az Egyesült Államok példája azonban más sajátosságokat is mutat. Különböző európai etnikumokat és ezekhez tartozó kultúrákat is befogadott, amelyeket egyes társadalmi csoportok lényegileg változatlanul fenntartanak. Jóllehet ezek egy töről fakadnak (keresztény eszme stb.) és kicsi közöttük a különbség, nem jellemző rájuk a közelítési hajlam. Ugyanakkor az európai eredetű szellemi kultúra különböző változatai között, illetve azok hordozóinak kapcsolatában sokkal kevesebb a konfliktusforrás, mint a fehér és a fekete népesség (életmód) viszonylatában. Kérdés azonban, hogy kultúrák közötti valóságos különbségekről van-e szó, vagy pedig csak árnyalatnyi eltérésekről beszélhetünk az értékeket és az életmódokat tekintve? További kérdés, hogy az esetleges közeledésben milyen szerepet játszik – egyéb tényezők mellett – az érintett szellemi kultúrák relatív fejlettségi színvonala?

Visszatérve hazai földre – noha a külföldi példák szaporíthatók lennének –, a cigány etnikum helyzetét, problémáját lehet a témakörhöz csatolni. A cigányság olyan kisebbségi népcsoport, amelynek értékrendje, hagyományai, életmódja gyökeresen eltérnek a magyarokétól, illetve az országban élő többi népetől. Szellemi kultúrájuk különbözősége mellett az anyagi kultúrához való kapcsolódásuk is más, viszonylag kedvezőtlen. A többségi társadalommal ki-kiújuló életmódbeli konfliktusok kedvezőbb létfeltételek esetén jelentősen csökkenhetnének. Ez azonban nem ad választ arra a kérdésre, hogy a szellemi kultúra tekintetében milyen cél tűzhető ki, az asszimiláció-e, az egymás mellett (különbözve) élés-e? Kérdés, melyek a lehetséges kulturális (eszmei, értékrend-életmódbeli) közelítés útjai, tartalékai?

Minőségileg más probléma a világvallások eszmei alapján álló, „nagy szellemi kultúrák” viszonya. Ezek között aligha tehető minőségi különbség, a tapasztalatok alapján tehát nem tételezhető fel közelítés sem. Eredeti autonóm létükkel a jövőben is számolni kell, nem kizárva a belső megújulás lehetőségét. Jóllehet az anyagi

szférában (kultúrában) megvalósulhat a globalizáció és várható a gazdasági színvonal bizonyos területi közelítése, az ebből eredő motivációk az életmódra csak egy irányból hatnak; nem semlegesítik a másik irányú, az autonóm értékrendekből kisugárzó hatásokat. Sőt olyan értékekkel (társadalmi viszonyokkal) is számolni kell, amelyek a gazdasági fejlődést serkentik vagy korlátozzák; ebből adódóan a gazdasági szint regionális közelítése (esetleg a gazdasági globalizáció is) akadályokba ütközhet. A gazdasági fejlettség területi különbségei tehát, amennyiben azok a szellemi kultúra eltéréseire vezethetők vissza, nem okoznak érdekellentéteket és kiegyenlítésük sem indokolt.

Eltérő típusú szellemi kultúra „átültetése” attól idegen régióba, rendkívüli problémák forrása lehet. A történelmi példák bő tárházából csak néhányat választunk ki a hozzánk térben és időben legközelebb esőkből és utalunk az általuk keltett konfliktusokra. Az I. világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolása révén a történelmi Magyarország egyes részei magyar lakosaikkal együtt idegen kultúrkörbe kerültek. A történelmileg megkésett nacionalizmus terhei mellett a bizantinizmusra épülő politikai felfogás és a mindennapi életet szabályozó idegen értékrend is konfliktusforrást jelentett (és jelent) számukra. A II. világháború után ebben a tekintetben is romlott a helyzet. Európa – jaltai egyezmény szerinti – hatalmi felosztása Közép-Európa nagy részét szovjet befolyási övezetté tette; a nyugati kulturális hagyományoktól eltérő, idegen eszméket erőszakolva az érintett országokra, közöttük Magyarországra is. (Ezzel összefüggésben vizsgálni kellene a bizánci hagyományok és a kommunista eszmerendszer viszonyát.) A tekintélyuralmi rendszerek dilettáns kísérletei a gazdasági és a társadalmi szerkezet voluntarista átalakítására, a hagyományos nyugati értékek helyett a társadalom számára idegen értékek erőszakos bevezetése, az egyéni alkotó energiák lefojtása stb. évtizedeken keresztül rendkívüli megpróbáltatásokat okozott az érintett társadalmaknak.

Az eszmerendszer, az értékrend és életmód erőszakos, külső hatásokra bekövetkező torzulása relatív veszteségeket, elmaradást okoz a gazdasági fejlődésben is. Különösen szembetűnő ez olyan országok (mint pl. Lengyelország, Magyarország, Csehország és Szlovákia stb.) esetében, amelyek a szovjet „mintához” képest fejlettebb gazdasággal rendelkeztek. Valóságos gazdasági centrumhelyzetben politikai perifériaként működtek.

A kérdés összefoglalóan úgy fogalmazható meg, hogy miközben a gazdaság globalizációs folyamata tény és ennek eredményei sem kétségesek, indokolt-e számítani a nagy eszmerendszerek közeledésére, netán intézményi eszközökkel ezt szorgalmazni. A távoli és a közelebbi tapasztalatok inkább a tagadók álláspontját erősítik. Ebből azonban nem következik egyenesen a civilizációk összeütközése. A globalizált gazdaság anyagi alapot teremthet az eltérő szellemi kultúrák háborítatlan egymás mellett élése számára; a kultúrák közötti érdekütközések kiiktathatók. Mindezekkel együtt aligha lehet érdemi kutatások nélkül lezárni a kérdést. A kutatások eredményeitől függően a regionális politikák általános elvei is felülvizsgálatra szorulhatnak.

Jegyzetek

- ¹ Közismert, hogy személye ellen vallási nézetekben gyökerező üldözés irányult a Sátáni versek c. műve megjelenése után.
- ² A római egyház tanítása szerint ugyanis a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik, a keletiek viszont azt vallják, hogy a származás csak az Atyától eredeztethető. Ezen eszmei különbség esetleg a Szentháromság és az ember közötti eltérő minőségű kapcsolatot (is) jelzi, amennyiben a római felfogás az istenségen belül, illetve az Isten és az ember között oldottabb hierarchikus viszonyt sejtet. (E „laikus” gondolatokkal természetesen nem kívánunk beavatkozni a teológia kutatási szférájába; felvetésük egy gondolat sor elemeiként történik.)

Irodalom

- Bartke I. (1972) A tervezés kiinduló feltételei. *Területi tervezés, tanácsai tervezés.* – Kulcsár V. (szerk.), Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 91–108. o.
- Bartke I. (1976) A területi struktúra elemzésének feladatai és módszerei. *A regionális elemzések módszerei.* – Kulcsár V. (szerk.), Budapest, Akadémiai Kiadó. 44–65. o.
- Bartke I. (1981) *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, Kézirat.
- Bartke I. (1997) Social Driving Forces and State Regulation of Regional Economic Development. – *Papers in Regional Science.* 2. 155–174. o.
- Braudel, F. (1985) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század.* Gondolat, Budapest.
- Enyedi Gy. (1972) A társadalom és földrajzi környezete. – *Földrajzi Közlemények XX. kötet.* 4. 293–301. o.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Fukuyama, F. (1994) *A történelem vége és az utolsó ember.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Glaserapp, H. von (1981) *Az öt világvallás.* Budapest, Gondolat.
- Hungtinton, S. P. (1998) *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Kiss A. (1930) *Szent Ágoston De civitate Dei művének méltatása.* (Kiadó nélkül)
- Lasuén, J. R. (1973) Urbanization and Development. – *Urban Studies.* Vol. 10.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Oishi, Y. (1985) Culture and region: prologomena. – *Papers of the RSA.* Vol. 56. 1–4. o.
- Poszler Gy. (1999) Hogyan tekint ránk e század? – *Népszabadság.* április 17.
- Scitovsky, T. (1976) *The Joyless Economy, an Inquiry into Human Satisfaction and Consumer's Dissatisfaction.* New York, Oxford University Press.
- Stöhr, W.–Tödling, F. (1997) Spatial Equity – Some Anti-Theses to Current Regional Development Strategy. – *Papers of the RSA.* Vol. 38. 33–54. o.
- Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, Gondolat.
- Zoltán Z. (1979) A dinamikus gazdaságföldrajz alapproblémái. – *Földrajzi Értesítő.* 3–4. 217–236. o.

REGIONAL ASPECTS OF GLOBALISATION (NEW SPHERES OF SPATIAL RESEARCHES)

ISTVÁN BARTKE

The analysis of spatial effects of economic globalisation appeared among regional researches as far back as the 1970s, especially in connection with the examination of the experience of the multinational companies. It is an open question for the moment, if globalisation could spread to cultural sphere too.

The background-model of the research formalise the formation of social life and its main factors (particular the natural and built environment, the economy, the society, the way of life, the scale of values and ideas) and the relations between the factors, defining the vertical connections and the horizontal extension.

The changing content of social life is based on the spatially specific character of vertical connections. The effect of natural efficiency, values and tradition etc. on local societies can be proved. Religious and civil ideas – through the scale of values – influence the way of life and the economic behaviours, development.

If material production contents certain technological and social requirements, it joins in the global division of labour, it partly neutralises the economic effects of the differentiation of natural and built environment and lost its region forming role in the future. As regard as for the ideas, the scale of values and partly the way of life regional differentiation remains. Substantial approach between the independent ideas (intellectual cultures) can't be experienced and couldn't be expected in the future.

Economy, first of all globalisation of the mass-production probably provide favourable material base for the different intellectual cultures to exist side by side. Forcing foreign ideas on social groups or countries may lead to considerable tension, and may retard the economic development.